

כשרות צמר כבש המרינו - בירור מחודש

מבוא
הספקות בכשרות צמר המרינו
דינים התלויים בשאלה זו
האם כבש חסר אליה אינו "כבש"?
החשש מהכלאה
מציאות כבשים חסרי אליה בקהילות ישראל
המשמעות ההלכתית של התיאור ההיסטורי
ראיות להכשיר את הכבש לקרבן
סיכום

מבוא¹

התורה מפרטת את חלקי הכבש העולים למזבח בקרבן השלמים, וביניהם: "חלבו האליה תמימה" (ויקרא ג, ט), זאת בניגוד לקרבן הבא מן הבקר ומן העז שלא הוזכרה בהם הקרבה של אליה. האליה היא זנב הכבש שיש בו הצטברות של רקמת שומן², הנחשבת למאכל טעים במיוחד (פסחים ג, ב). הצטברות שומנית זו קיימת רק אצל כבשים, ולא בזנב הבקר והעזים. גם בגמרא נאמר שהכבש נבדל מן העז בכך שיש לו אליה (שבת עז, ב; סוטה לב, ב; מנחות ג, א).

מימין כבש עם אליה. משמאל כבש עם זנב דק וקצר

- 1 תודתי למומחים שעמם נועצתי: ד"ר אלישע גוטויין (איש המכון לחקר בעלי חיים, מרכז וולקני), גנטיקאי; מטפח כבשים ומחבר הספר: 'מראה הכבשים בעבר על פי הממצא הארכאולוגי בישראל ובשכנותיה, במסופוטמיה ובארצות הים התיכון', בהוצאת מרכז וולקני, תשע"ו, אשר הקדיש לי זמן רב ואף בדק ואישר את כל המובא להלן בשמו; ד"ר משה רענן, כותב מאמרי הריאליה ב'פורטל הדף היומי'; ועוד.
- 2 זהו המובן השגור של המונח "אליה". לפעמים האליה מתייחסת לזנב בכללו, ולפעמים לשומן שבאליה בלבד. לעיתים זהו כינוי גם לעצם הירך, ראה במאמרו של יוחנן אהרוני 'מה זו אליה', 'סיני' יא עמ' רצח-שד.

אולם כיום ידועים מיני כבשים רבים חסרי אליה, דהיינו שזנבם דק (ארוך, כמו כבש המרינו, או קצר, כדוגמת הכבש הפיני), ואין בו הצטברות של רקמת שומן, אלא רק כמות מסוימת של שומן תת-עורי כמו בשאר הגוף. חלק ניכר מהצמר בעולם כיום נגזז מכבשים אלו, ובפרט מכבש המרינו, שמצטיין בצמר דק ומשובח, שממנו בדרך כלל מייצרים את הטליות וחוטי הציצית.

מזה כשלושים שנה מתנהל דיון על כשרותו צמר המרינו, בשאלה האם דינו כצמר כבשים, או בלשון חז"ל: צמר רחלים, שלדעת פוסקים רבים רק בו מתקיימת מצות ציצית מדאורייתא, ונכתבו על כך מספר תשובות ומאמרים³. מטרת העיקרית במאמר זה, מלבד הדיון בגוף הסוגיה, להראות שהוכרע הלכה למעשה מזה דורות רבים שזהו צמר רחלים לכל דבר.

הספקות בכשרות צמר המרינו

הערעור על כשרותו של צמר המרינו נובע מכמה פנים: א. מאחר שהתורה מתארת את הכבש כבעל אליה, עולה השאלה האם הכבש חסר האליה נחשב "כבש", או שמא זהו בעל חיים שלפי הגדרת התורה אינו "כבש" כלל, וממילא צמרו אינו "צמר כבשים". ב. לפי שיטת רוב הראשונים, הצמר הכשר למצוות התלויות בו הוא דווקא צמר של כבש בן כבש "עד ששת ימי בראשית", ללא אפילו דור אחד באמצע שנראה

3 התשובות והמאמרים שראיתי, לפי סדר כתיבתם: הרב אהרן משה טביביץ, מביהמ"ד למצוות התלויות בארץ; טרם נדפס (למעשה מסקנתו להכשיר צמר מרינו על פי הוראת הגר"ש אלישיב והגר"ח גריינמן זצ"ל, אך כתב שטעמם לא ברור, שכן ע"פ הגדרת האג"מ שלהלן לכאורה זהו מין שונה או בן כלאיים). שבט הלוי ח"ח סי' רלו (תשובה לרב אפרתי משנת תשנ"א, בעקבות המאמר הנ"ל; הכשיר את הצמר, אך מפקפק בכשרות הכבש לקרבן). הרב מרדכי שטרן, 'בירור בדין צמר רחלים', בית אהרן וישראל צו, עמ' קי-קטז (מבסס את הכשר המרינו, מאחר שכל זני הכבשים דומים יותר זה לזה מאשר לעז במבנה גופם ובשערם). הרב ירוחם פישל אדלר, 'מסורת וסימני טהרה' פרק נח (כנ"ל). שו"ת תשובות והנהגות ח"ה סי' ז (מכשיר בפשטות), ח"ו סי' ב (כדאי להחמיר, מחשש שהוא בן כלאים ו"נדמה", כדלקמן). הרב משה וולס, 'בעניין איזה צמר עדיף לציצית', אוצרות ירושלים טו עמ' רכג-רכו (מכשיר). הרב יהושע בן מאיר, 'ציצית - המצוה והאגדה', עמ' 32-35 (מצדד שהוא מין אחר, ופסול לציצית). [ר' דותן הרץ משיבת מרכז הרב, מכתב תגובה לרב בן מאיר, טרם נדפס]. הרב יהושע אדלר, 'ישועות כהן - קו התאריך' ועוד, מהד' תשע"ז, סי' יג (מפקפק מאוד בכשרות כל הכבשים בימינו, וממליץ להשתמש בצמר מזן אוואסי הארץ-ישראלי בלבד, שהוא בעל אליה, ואף לעשות את הטלית והחוטים מצמר אותו כבש עצמו, כדי שהחוטים יפטרו עכ"פ את מינם). קיימת התייחסות קצרה גם אצל הרב ישראל מאיר לוינגר, מאור לכשרות ח"ה עמ' 140 (דינו ככבש, וכן דעת "כל הגדולים שפניתי אליהם"). ראה גם 'דעת נוטה' לגר"ח קנייבסקי שליט"א ח"ב סי' רסה, שהורה שאין לחוש בצמר של ימינו ל"נדמה" (ללא התייחסות מפורשת למרינו), כי זהו מיעוטא דלא שכיח.

דומה לבעל חיים אחר, כגון עז (פסול "נדמה")⁴. אמנם בדרך כלל כאשר לפנינו בעל חיים מסוים אין לחשוש שמא באחד מדורותיו הקודמים אחד מההורים היה בעל-חיים אחר⁵, אבל השינוי הבולט בין כבש המרינו לבין הכבש המקראי מעלה חשש שהשינוי הוא תוצאה של הכלאה במין אחר. הכלאה כזו, אם הייתה, מגבירה את הסבירות שהיה בתווך דור כלשהו שהיה דומה לבעל החיים השני, חסר האליה. ג. אם אכן הייתה הכלאה כזו, זו עילה אפשרית בפני עצמה לפסול את הוולד וצאצאיו מלהיחשב ככבש לעניין המצוות התלויות בצמר⁶.

דינים התלויים בשאלה זו

לשאלת הגדרתו של צמר המרינו השלכות רבות: א. האם יש בו איסור שעטנז מן התורה או מדרבנן⁷? ב. האם ניתן לקיים בו את מצוות התכלת בציצית, הכשרה בצמר רחלים בלבד⁸? ג. כאשר לובשים בגד שאינו מצמר זה, האם החוטים מן הצמר הזה

4 כך עולה מהסוגיה בבכורות יז, א: "המיוחד ובא מששת ימי בראשית", ובלשון הרמב"ן (בכורות יא, ב) והרא"ש (בכורות פ"ב ס"ב ג): "בעיני כבש בן כבשה מששת ימי בראשית", וראה חזו"א יו"ד הל' בכור בהמה טהורה ס' קצ ס"ק א. הרמב"ם בכל ההלכות הנוגעות לסוגיה - הל' ציצית וכלאיים ואיסורי מזבח ובכורות וטומאת נגעי בגדים - הזכיר פסול רק ב"רחל בת עז", דהיינו בבעל חיים שהשתנה מהדור שקדם לו בלבד, ופשטות דבריו שלפסול זה אין השלכה על הדורות הבאים. ליישוב דבריו עם סוגיית הגמרא עיין ב"י יו"ד ס' שטו.

5 כלשון הרמב"ן (בכורות יא, ב): "ודוקא דמוחזק שינוי בדריה, אבל לא איתחזק מיחש ודאי לא חיישינן דלמא הוה בהו שינוי, דאם כן צמר לתכלת לעולם לא משכחת לה, אלא כולהו בהמות במינן יולדות".

6 הפוסקים חלוקים על צמרו של צאצא הכלאיים: הפמ"ג (או"ח ס"ו ט אשל אברהם ס"ק א) פסלו, וכן בחזו"א הל' ציצית ס' ב ס"ק א. ואילו הבה"ל (ס' ט ס' א ד"ה רחלים) הכשירו, וכך נקטו בשו"ת לבושי מרדכי יו"ד מהדו"ק ס' רז, ואבן ישראל הל' ציצית פ"ב ה"א.

7 בכלאיים פ"ט מ"א מבואר שרק צמר רחלים אסור בכלאיים (הירושלמי לומד זאת מהפסוק במל"ב ג, ד: "אילים צמר", ולא ברור האם זה רק גילוי מילתא שזהו הקרוי סתם "צמר", או שזו דרשה, עיין רא"ש הל' כלאיים ס' ד ויראים ס' שלג וטור יו"ד ס' רצח. על הצד הראשון, נראה שגם אם כבש חסר אליה אינו "כבש" הרי צמרו הוא "צמר", אם נקרא כך בזמן מתן תורה). בבכורות יז, א נאמר שאין לוקים על צמרו של "נדמה": "מה פשתן - שלא נשתנה, אף צמר - שלא נשתנה", ופסק הרמב"ם (כלאיים פ"י ה"ב) שהוא אסור מדרבנן, משום מראית העין, בדומה למה שנאמר במשנה (כלאיים פ"ט מ"ב) על השיראים והכלך, דמויי הצמר והפשתן. ראיתי מי שדימה את צמר המרינו לצמרו של נדמה לעניין שייאסר מדרבנן, ולענ"ד מסתבר שאם אינו נחשב צמר מן התורה גם איסור דרבנן אין בו: צמרו של נדמה נאסר רק משום מראית העין, שיחשדו בלובש שהוא עובר על איסור שעטנז. אין מקום לחשש כזה כאשר ה"צמר" השולט בכיפה אינו צמר כלל (על פי הרמ"א יו"ד ס' רצח ס"ב ובפרט ערוך השולחן שם סעיף ג-ו).

8 עיין חולין קלו, א ורש"י ד"ה לעמוד לשרת, שרק צמר רחלים כשר. ובגמ' בבכורות הנ"ל נאמר

פוטרם את הבגד החייב בציצית? זאת, לאור ההלכה שרק חוטי צמר ופשתן פוטרם את כל המינים, ואילו שאר המינים פוטרם רק בגד שנעשה ממינם⁹. ד. לפי השיטה שרק בגד צמר או פשתן חייב בציצית מן התורה, ושאר המינים מדרבנן בלבד, האם בגד זה חייב בציצית מדאורייתא¹⁰? ה. האם הוא חייב בראשית הגז¹¹? ו. האם הוא כשר לפרוכת ולבגדי הכהונה הטעונים צמר: אבנט, חושן אפוד ומעיל¹²? ז. האם הוא כשר לתולעת השני הנדרשת בשריפת הפרה האדומה¹³? ח. באשר לכבש עצמו, עולה השאלה האם הוא כשר לקרבן?

האם כבש חסר אליה אינו "כבש"?

הסברה שכבש חסר אליה הוא מין שונה ואינו 'כבש' נשענת על שני יסודות. האחד, שהתורה האומרת שלכבש יש אליה מגדירה בכך כגזירת הכתוב שמי שאין לו אליה אין לו דין כבש. השני, שגם אם אין כאן גזירת הכתוב, עכ"פ הכתוב מלמדנו שטבע הכבשים שיש להם אליה, והשוני בין כבש בעל אליה לבין חסר אליה משמעותי עד כדי להוציאו מכלל "כבש". זוהי סברה כללית בתורה, שכאשר ההלכה דורשת חפץ מסוים בדין פלוני, שינוי מסוים מטבע אותו החפץ עשוי להגדיר את החפץ השני כמין בפני עצמו שאינו מתאים לדרישת התורה.

שצמרו של "נדמה" פסול לתכלת.

9 כאמור, בגמרא בבכורות נאמר שצמרו של "נדמה" פסול לתכלת, ובלשון הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב ה"א): "לציצית", וביאר הב"י (או"ח סי' ט) שגם אינו פוטר במינו. לענ"ד נראה שזו גם דעת הרמב"ן (בכורות יא, ב) והרא"ש (בכורות פ"ב סי' ג), שהרי הביאו את הדינים בסוגיה שם לעניין בכורה וכלאיים ותכלת, והשמיטו את טומאת נגעים משום שאינה נוהגת בזה"ז, ואם כן ה"תכלת" שהביאו נוהגת, דהיינו כלל דיני הציצית התלויים בצמר. זוהי הדעה המקובלת באחרונים, כגון המג"א סי' ט ס"ק א, פ"ג שם, מור וקציעה סי' יא וערוך השלחן סי' ט סע' כז. כך גם פסק המשנ"ב סי' ט ס"ק ב, אלא שבבה"ל שם (ד"ה רחלים) צידד שצמר רחל בת עז פסול לתכלת בלבד אבל פוטר את כל המינים. על הצד שכבש המרינו אינו רק "נדמה" אלא שאינו כבש כלל, מסתבר שגם הבה"ל יודה שאינו פוטר.

10 בפשטות הדבר תלוי בדין הקודם, אך עיין בתשובות והנהגות ח"ו סי' ב שצידד להבדיל בין הדינים: לעניין חיוב הבגד יש ללכת בכל דור לפי מה שמקובל להחשיב ולהשתמש בו כצמר, ואילו לעניין קיום המצוה יש ללכת אחר צורת קיום המצוה בזמן מתן תורה, עי"ש טעמו, ואם כן מה שלא נחשב אז כצמר אינו צמר.

11 עיין בה"ל סי' ט ס"א ד"ה רחלים, שראשית הגז תלויה בדין כהונה שלהן.

12 הבה"ל הנ"ל נקט ש"נדמה" פסול לבגדי כהונה, ועיין מנחת חינוך מצווה תקח שהתלבט בזה. אך אם אינו מין כבש כלל הדבר פשוט שהוא פסול לבגדי כהונה.

13 לא מצאנו פסול "נדמה" לעניין תולעת שני, ולא מסתבר לחדש מדעתנו היקף מתכלת לארגמן ותולעת שני. אך אם אינו צמר כלל בוודאי פסול לכך.

ונשיב על ראשון ראשון:

אין מקור לקביעה שכבש שזנבו דק אינו כבש. האמירה בגמרא (כריתות ד, א ועוד) ש"כבש נתרבה באליה" היא אמירה בהלכות ההקרבה, שזנב הכבש עולה למזבח יחד עם החלב והכליות יהיה גודלו אשר יהיה, ולא הגדרה הלכתית שרק מי שיש לו אליה הוא כבש.

יתירה מזו: מצינו שיש אליה גם לעז, כמו שנאמר בגמרא זבחים כח א: "והכא במאי עסקינן? באליה של גדי" (ומשמע מהגמרא שם "כרב חסדא מאי טעמא לא אמרי?") שאין דוחק בתירוץ זה). וכך פירש רש"י בפסחים צו, ב ד"ה ואם: "ולמד על העז שאינה טעונה אליה להקריב אליה שלה למזבח. יש מפרשין עז אין לו אליה, וטעות הוא בידם, שהרי ממקום שהכליות יועצות היא ניטלת, ועוד: מה לימד הכתוב, הואיל ואין לו? ". נראה מדבריו "שהרי" וכו' שאמנם האליה היא הגוש השומני שבזנב, ולא זנב גרידא, ואעפ"כ יש לעז אליה, כי האליה איננה הזנב בלבד אלא גם חלק מעיקר גופה¹⁴. לפי זה גם לכל זני הכבשים יש אליה כלשהי, ואין להוכיח מלשון התורה המתארת את הכבש כבעל אליה שהכבש דק הזנב אינו בכלל כבש. ניתן אמנם לומר שהתורה ציוותה על הקרבת האליה בכבש דווקא מפני שלרוב הוא שומני גם בזנב (כפי שכתבו המפרשים שלהלן). ברם, מאחר שאין לתופעה זו שם מובחן בלשון התורה ובלשון חז"ל שמבדל את זנב הכבש מזנב העז ומהכבשים שמקוטלגים כיום כ"חסרי אליה" - כבר אין לנו יסוד של ממש לומר שהתורה מגדירה ככבש רק את הכבש בעל הזנב השומני.

עת נדון בסברה השניה, שחסרון האליה מגדיר את כבש המרינו כמין בפני עצמו מעצם השוני בינו לבין הכבש הרגיל, על פי הלכות שיוך המינים בכל התורה כולה. סוגיה זו רחבה ומסועפת, ולא מיציתי את מידותיה. מכל מקום, לענ"ד ברור שההבדל בין בעלי האליה לחסרי האליה אינו משמעותי לעניין זה.

בגמ' בב"ק נה, א נאמר: "אמר שמואל: אווז ואווז הבר - כלאיים זה בזה. מתקיף לה רבא בר רב חנן: מאי טעמא? אילימא משום דהאי אריך קועיה והאי זוטר קועיה, אלא מעתה גמלא פרסא וגמלא טייעא, דהאי אלים קועיה והאי קטין קועיה, הכי נמי דהוו כלאיים זה בזה? אלא אמר אביי: זה ביציו מבחוץ, וזה ביציו מבפנים"¹⁵. מדוע ההבדל במקום הביצים מכריע להחשיב את אווז הבר כמין שונה, בניגוד

14 וכן ברש"י בחולין מה, ב ד"ה אייתי. ועיי"ש קיז, א ד"ה כל חלב: "ואליה אינה נוהגת לא בשור ולא בעז", כלומר, דין הקטרת האליה אינו נוהג, ולא "אינה מצויה". ובמאירי שם: "שהרי קרבן השור אין חלב האליה שבו קרב".

15 בימינו לא ידוע על אווז שאשכיו מבחוץ (מזון כשר מן החי, עמ' 68), ועיין 'כלאי זרעים והרכבה' עמ' 134.

לאורך הצוואר? בפשטות נראה שהחילוק הוא בין שינוי קטן לשינוי בולט וניכר, כלשון התפארת ישראל (קונטרס 'בתי כלאים' קא): "מין שיש בו מדברי וישובי, אע"ג שמשונין קצת בתמונתן בקוטן וגודל הגוף או באבריהן או בצבע שערן וכדומה, אפילו הכי כולן חשובים כמין אחד. אבל במשונים זה מזה שינוי גדול, כגון אוזן ואוזן הבר שזה ביציו מבחוץ וזה מבפנים, הרי אלו שני מינין" (וכיו"ב בשו"ת הרי בשמים, תליתאה, ח"ג סי' יג: "שינוי בולט וניכר"). לפי זה הדבר מסור לשיקול הדעת בכל מקרה לגופו, בשקילת צדדי השוני לעומת קווי הדמיון. וכך משמע לי מלשון הלבוש (יו"ד סי' רצז-ב סע' ז): "האווז עם אווז הבר הם כלאיים זה בזה שהרי אנו רואים דשני מינים הם, שהאווז ביציו מבפנים ואווז הבר ביציו מבחוץ, הרי ברייה אחרת הוא ושני מינים הן". על פי הגדרה זו דומני שלית מאן דפליג שההבדל בין מיני הכבשים בצורת האליה בטל לעומת הדמיון הרב במבנה הגוף וצורת הצמר¹⁶. גם לפי מדדים שנתגלו בדורות מאוחרים יותר ברור שהם נחשבים מין אחד - לכולם אותו מספר כרומוזומים (השונה משל כל שאר בעלי החיים) והם מולידים זה מזה ולדות פוריים¹⁷.

ברם, באגרות משה (או"ח ח"ד סי' קכג) מצאנו הסבר מיוחד לחילוק שעושה הגמרא בין הבחנה בין אורך הצוואר השונה שאינו משמעותי, לבין מיקום הביצים שהוא סיבה להגדרת המין כשונה: השינוי הראשון עשוי לנבוע מהבדלים בין מקומות שבאים לידי ביטוי בשינויי אקלים וכדומה, ולכן אינו עילה להגדיר את בעל החיים כמין שונה, מה שאין כן ההבדל במקום הביצים שאינו תלוי במעבר ממקום למקום¹⁸. מה טעמו של חילוק זה? נראה שלדעת הגרמ"פ בששת ימי בראשית נקבע שם שונה לכל בעל חיים השונה מחברו, ולו במקצת, וכל פרט השונה מזולתו במשהו נחשב כמין שונה. ממילא כיום, כאשר אנו רואים מין שלא יכול היה להיוולד מחברו, עלינו להגדיר אותו כמין שונה ובעל שם שונה מששת ימי בראשית. לאור סברה זו יש מקום לטעון שלכאורה הכבשים חסרי האליה אינם "כבש", מאחר שלדעת המדענים לא ניתן ליצור כבשים חסרי אליה מבעלי אליה באמצעות שינוי סביבתי אלא רק

16 בערוך השלחן (יו"ד שם סע' ט) ביאר את הגמרא אחרת, שהחשיבה במיוחד את השינוי באיברי הרבייה, כי בהם נוצר המין. גם לפי דרכו ברור שהשינוי באליה אינו משפיע על הגדרת המין.

17 אמנם אין זו סיבה מספקת כשלעצמה להחשיבם כמין אחד, עיין חולין עט, ב וברש"ש. מכל מקום נראה שלידת בן כלאיים פורה היא דבר נדיר, עיין רש"ר הירש בראשית א, יא על עקרות בהמות הכלאיים, ושו"ת בית שערים יו"ד סי' קלז.

18 הרד"ל (על הפרדר"א פרק כג ס"ק י, נב ע"ב) סובר אחרת, שהשינוי בין האווז לאווז הבר הוא סביבתי. הוא דן כיצד יכלו כל בעלי החיים להיכנס לתיבה, ומסביר שהיו רק שס"ה מינים בסיסים כאב טיפוס ומהם נוצרו כל השאר בעקבות שינויים סביבתיים, "לפי משכנם בארצות ומאכלם ומקריהם", ומביא דוגמה לכך מהאווז ואווז הבר. ראה גם דברי המלבי"ם להלן הערה 24.

באמצעות שינוי גנטי, ונמצא שזהו מין שונה מעיקרו¹⁹.

אולם לענ"ד קשה להלום את סברת האג"מ. מדוע לא נאמר שמששת ימי בראשית נבראו סוגים שונים מאותו מין ונקראו כולם באותו שם? וזה לשון הנצי"ב ב'העמק דבר' על הפסוק "ויעש אלהים את חית הארץ למינה ואת הבהמה למינה" (בראשית א, כה): "דמלבד שבשעת מאמר ה' יצא האריה, ובו נכללו כמה מיני אריות בצורתם החיצונה, עוד עשה ה' את צורתם הפנימית למינם, שאין טבע כל מין אריה שוה בשלימות למין אריה השני, ומכל מקום כולם מין אריה בפרט אחד הווה בכלם, אשר על זה הפרט נקראים בשם אריה, וכן הוא בשור וכדומה". הרי לנו שמששת ימי בראשית נבראו בעלי חיים השונים זה מזה בתכונות מסוימות ואעפ"כ שמם אחד, עקב תכונה מרכזית המשותפת להם. ועוד כתב (ויקרא יא, יד): "אדם הראשון בחכמת רוח הקודש קרא שמות להברואים בלשון הקודש לפי הבטתו באיזה פרט בפנימיות אותה בריה... ונכלל כמה מינים משונים במראיהם ובכמה פרטים, עד שבלשון אומות העולם וחכמי הטבע המה מינים נפרדים לגמרי בשם, ומכל מקום נכנסו בסוג אחד בלשון הקודש על שם אותה השתוות באותו דבר שנקראו משום זה אותו שם". וכך משמע בגמרא (חולין סב, א) האומרת שהפסוק "את כל עורב למינו" (ויקרא יא, טו) מרבה זרזיר או סנונית לבנה. האם כוונת הגמרא שיש להניח שאלו נולדו מהעורב והפכו במשך השנים לזרזיר וסנונית לבנה? מסתבר יותר שהמושג "עורב" מעיקרו כלל מינים שונים הדומים לו באופן מסוים, כלשון רש"י (ויקרא יא, יג): "כל עוף שנאמר בו למינה, למינו, למינהו, יש באותו המין שאין דומין זה לזה לא במראיהם ולא בשמותם, וכולן מין אחד", ועיין תוס' חולין סג, ב ד"ה ודילמא, ואור החיים דברים יד, יג.

גם אם נקבל שמששת ימי בראשית קיבל כל פרט השונה מחברו במקצת שם נפרד (ונצטרך לומר ששמות רבים נשתכחו מאיתנו!), לא מסתבר לענ"ד שחז"ל אפיינו את בעלי החיים על פי ניסיון לשחזר את תהליך בריאתם, האם יתכן שנולדו זה מזה או לא. מצינו בחז"ל תיאורים של השתנות בעלי החיים באופן שאינו מוסבר על פי הטבע הידוע לנו, כגון שלאחר שבע שנים בעלי חיים עשויים לשנות את צורתם באופן קוטבי²⁰. קשה, אפוא, להניח ששינויים מסוימים הוגדרו ע"י חז"ל

19 כך כתב הרב טביוביץ, הנ"ל הערה 3. הרב טביוביץ סייע לאג"מ מהירושלמי בכלאים פ"ח ה"ד, על המחלוקת במשנה האם שור הבר הוא מין בהמה או חיה: "רבנין אמרין: מיכא הוה וערק לתמן. רבי יוסי אמר: עיקריה מן תמן הוה", ופירש שיש בין השוורים שוני גדול, ונחלקו התנאים האם הוא סביבתי או לא. לענ"ד הפשט בירושלמי אחר, שהגדל ביישוב הוא סימן לבהמה והגדל בר הוא סימן לחיה, וכן משמע שפירש הרמב"ם בהל' כלאיים פ"ט ה"ה, ואכמ"ל.

20 עיין ב"ק טז, א וירושלמי שבת פ"א ה"ג, והקשר סוגיית הירושלמי מורה שעיקרי הדברים כפשטם. ומצינו שסברו שמראה בשעת תשמיש משפיע על צורת הוולד, עיין ברכות כ, א, ע"ז כד, א, גיטין נח, א ותנחומא נשא יג (ועיין אנציקלופדיה הלכתית רפואית בעריכת הרב פרופ' אברהם שטינברג

כבלתי אפשריים לחלוטין ועל פי זה קבעו הלכה.

גם אליבא דהאג"מ לא מסתבר לענ"ד ליישם קריטריון זה בכבשים על פי קנה המידה של המדע המודרני: הדבר פשוט שבעלי חיים ששונים רק בצבעם נחשבים כמין אחד (ירושלמי כלאים פ"א ה"א). והנה, אנשי המדע, שקובעים שההבדל בין בעלי האליה לחסרי האליה הוא גנטי ולא סביבתי, סבורים שגם הבדלי צבע בין כבשים, או כל בעל חיים אחר, הוא גנטי ולא סביבתי; התזונה האקלים והגיל עשויים לשנות במעט את עוצמת הצבע, אך לא מעבר לכך²¹. ראייה נוספת לכך שגם בעלי חיים שיש ביניהם הבדלים גנטיים עשויים להיכלל באותו מין קיימת בבכורות מד, א (ציין לה ב'ישועות כהן'): "אמר רב חסדא: עז שאין לה קרנים [מתחילת ברייתה. כס"מ הל' איסורי מזבח פ"ב ה"ד], ורחל שיש לה קרניים - כשרים לגבי מזבח. תניא נמי הכי: יש דברים שהן כמומין ואינן כמומין, ושוחטין עליהם במקדש אבל לא במדינה, ואלו הן: עז שאין לו קרנים, ורחל שיש לו קרנים". אין בגמרא הוה-אמינא שהשינוי ייחשב כמין אחר, אלא רק כמום. ולשון שו"ת חכם צבי (תוספות חדשים סי' נג): "דאורחא דבהמות הכי הוא, מקצתו אית להו ומקצתו לית להו, וכההיא דאמרין עז שאין לה קרנים..." ובשו"ת מכתם לדוד (יו"ד סי' ג): "דהא חזינן כמה כבשים שאין להן קרנים"²². זאת, למרות שההבדל בין בעלי קרניים לחסרי קרניים הוא גנטי, ולא סביבתי, בדיוק כמו ההבדל בין בעלי אליה לחסרי אליה. **הפקפוק ההלכתי שהתעורר בשנים האחרונות על הצמר של הכבשים חסרי האליה התבסס מראשיתו על טעות בנקודה מכרעת זו**²³.

ערך תורשה עמ' 742). ובכתובות קיב, ב: "עתידין כל אילני סרק שבא"י שיטענו פירות". ובקהלת רבה פרשה א, כח מצינו מחלוקת על היקף השינוי האפשרי: "ועוד ישב ר' מאיר ודרש: עתיד זאב להיות גוזז מילתו... [אולי מקורו מ'יגר זאב עם כבש"]]. אמרו לו: דייך ר' מאיר, ואין כל חדש תחת השמש" (וראה במגן אבות לרשב"ץ ח"ג פ"ד מהד' מכוון הכתב עמ' 312 והלאה, אריכות על הסיבות ההבדלים בין הוולד למולידיו).

21 מפי ד"ר גוטיין.

22 אילו היה מדובר רק על פרט בודד שנולד שונה מהוריו אין מכאן ראיה, כי ברור שבאופן זה אינו מין אחר, כמבואר ביו"ד סי' עט סע' ב שאפילו טהורה שילדה כמין טמאה הרי זו טהורה. אך מלשון רב חסדא משמע שמדובר גם כאשר נוצרת אוכלוסיה שלמה של עיזים חסרי קרניים, וכן בחכם צבי ובמכתם לדוד. ועיין 'יש סדר למשנה' ר"ה פ"ג מ"ג, ואכמ"ל.

23 ת"ח שנפגש לפני כשלושים שנה עם שני חוקרים הבין שלדעתם יש הבדל מהותי בין שינוי הזנב לבין שינוי תכונות אחרות בכבשים במעבר מדור לדור. על פי מה ששמע בשעתו הסיק שאע"פ שכבשים השונים בצבעם או בקרניהם נחשבים כמין אחד, לכאורה על פי האגרות משה הכבש חסר האליה אינו "כבש". הוא הפנה את השאלה לגדולי הפוסקים; רובם הורו למעשה שאין חשש בצמר זה (ראה הערה 3), אך לא ביארו האם וכיצד הדבר מתיישב עם האג"מ. הפגישה הייא עם החוקרים לא תועדה בצורה מסודרת, והמסקנות ממנה של אותו ת"ח (שאינו מתמצא בגנטיקה),

מלבד זאת, אנשי המדע סבורים שדווקא הכבשים בעלי האליה נוצרו מחסרי האליה בתהליך ארוך שנים על ידי הצטברות של מוטציות נדירות, ואיני רואה עילה לדחות את דבריהם בעניין זה²⁴.

כפי שנכתבו על ידו, לא הוצגו לחוקרים ולא אומתו על ידם. ממאמר שכתב בעקבות אותה פגישה לא הבנתי (ע. א.) מה בדיוק טיבו של ההבדל שעליו דובר, ומהם התנאים שבהם עשוי להתחולל שינוי בקרניים אך לא בזנב. אותו ת"ח שליט"א אינו זוכר כיום במדויק את תוכן הפגישה מעבר למה שכתב. לליבון הנושא נפגשתי לאחרונה יחד עם אותו ת"ח עם ד"ר גוטויין שהסבירי כדלקמן: אין כל הבדל מהותי בין השתנות צורת הזנב לבין השתנות תכונת הקרניים או צבע הגוף או צבע הצמר במעבר מדור לדור. בכל המקרים אין מדובר בשינוי סביבתי, אלא בשינוי גנטי. צורת הזנב כמו גם צבע כסות הגוף או הקרניים הן תכונות הנשלטות על ידי מספר גנים. בתנאים מסויימים, התלויים במבנה הגנטי של אוכלוסיית המקור, בתהליכים של סלקציה מכוונת על ידי האדם ובתדירות הופעת מוטציות נדירות, ניתן לתאר תרחיש בו, במהלך הדורות, ובקצב מסויים התלוי בכל תכונה ותכונה, ניתן לטפח מעדר של כבשים בעלות זנב דק (כדוגמת כבשי הבר) עדר כבשים בעלות אליה, או להיפך. כך גם לגבי שינוי הקרניים או צבע הגוף, שהן כאמור, תכונות גנטיות, ושחלק מהגנים המבקרים אותן מוכר. לדבריו, אין כל מחלוקת בין המדענים בזמננו בעניין זה. לפי מידע חלקי שבידי (ע. א.) על זהות החוקרים הנ"ל דעתם כדעת ד"ר גוטויין, ולהערכתי, המסקנה של הת"ח מהפגישה הקודמת הייתה והינה תוצאה של אי הבנה, אם כי הוא עומד בדעתו.

24 כמה הערות בנושא זה: א. חוקרי המדע מעריכים כי מוצא כבשי הבית הוא כבש הבר שהוא חסר אליה. במהלך ביות הכבשה ולאחריו, האדם בחר מבין אוכלוסיית הכבשים פרטים שהראו הצטברות של שומן באזור הזנב והכליאם זה בזה. כתוצאה מכך במהלך הדורות תכונה זו באה לידי ביטוי בהיקף נרחב עד כדי יצירת אליה. מוכרות צורות שונות של אליות, וכל אחת היא כנראה מהרכב שונה של גנים המבקרים את התכונה. הצטברות השומן באזור הזנב בכבשים הקדמוניות יכולה הייתה לנבוע משינויים גנטיים שהיו כבר באוכלוסיית כבשי הבר (אולי בצורה רצסיבית), וכן ממוטציות שהופיעו באופן אקראי במהלך הזמן ויצרו הצטברות שומן באזור הזנב. הקביעה כי כבשי אליה התפתחו במהלך הדורות ותוך סלקציה מכוונת מכבשים שאינם נושאות אליה מתבססת (מלבד תפיסה כללית על התפתחות עולם החי, לפיה כל תכונה ייחודית לבעל חיים מסוים, כגון האליה המיוחדת לכבשים, היא ההתפתחות המאוחרת יותר) על העובדות הבאות: 1. מיפוי גנטי של זני הכבשים מראה שכבש הבר הוא "קרוב רחוק" של כל זני כבש הבית (כולם קרובים זה לזה הרבה יותר מאשר אליו). 2. כל כבשי הבר חסרי אליה, ואילו בכבשי הבית יש שונות. 3. מעשית קשה להניח שכבש בעל אליה ברח לטבע ושם התפתח כחסר אליה; האליה מכבידה על תנועתו והתגוננותו מטורפים, וכבש הבר מתאפיין בתנועה מהירה כמו יעל (הכל מפי ד"ר גוטויין). ב. הסברה שהכבש חסר האליה הוא מין שונה שנברא במקביל מששת ימי בראשית מקבלת את דברי המדע במקצת, בטענה שבדרך כלל לא יולד בעל אליה מחסר אליה, ודוחה אותם במקצת, לגבי טענתם על דרך ההתפתחות של הכבשים זה מזה כמוסבר לעיל. לענ"ד קשה לקבל חשבון הלכתי שכזה, הגם שדברי המדענים בטענה א הם מדע יותר מדויק בהשוואה לטענה ב (מוטציות ב'קפיצה' כעין זו שנדרשת לשינוי האליה נצפות בימינו מהחל ועד כלה בשטחים אחרים). ג. מאלפים דברי המלבי"ם (בראשית ז, ג): "ידוע שכל בהמות הבייתיות היו מדבריות בתולדותם, ועוד נמצא גם עתה הפראיי מכל מין ומין כמו שור הבר וחמור הבר אווז

ראיה ברורה שגם כבש שנברא בצורה שונה הוא "כבש" ואינו מין בפני עצמו נמצאת בגמרא חולין פ, א: "אמר ר' זירא אמר רב ספרא אמר רב המנונא: הני עזי דבאלא [עזי בר. רש"י ופסקי הרי"ד] כשרות לגבי מזבח. סבר לה כי הא דאמר ר' יצחק; עשר בהמות מנה הכתוב ותו לא. והני, מדלא קחשיב להו בהדי חיות, שמע מינה דעז ניהו". פירושו: ר' יצחק קובע שרק בעלי החיים שנמנו בתורה בפסוק "זאת הבהמה אשר תאכלו" וכו', מותרים באכילה, ומכיוון שעזי דבאלא אינן ממיני החיות שנמנו על כורחך שהם שה עזים, וכשרות למזבח (אלא שבהמשך דוחה הגמרא, שאפשר שהם ממיני החיות). כמו כן מבואר בחולין סג, ב: "תניא, רבי אומר: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שבהמה טמאה מרובה מן הטהורות, לפיכך מנה הכתוב בטהורה", דהיינו, כל אלו שלא נמנו אסורות באכילה, כפי שהוכיחו תוס' (חולין נט, א ד"ה אלו הן): "משמע דאין שום בהמה טהורה כי אם אותם המנויין: שור וכשב ועז". וכך פוסק הרמב"ם (מאכ"א פ"א ה"ח): "אין לך בכל בהמה וחיה שבעולם שמותר באכילה חוץ מעשרת המינין המנויין בתורה: שלשה מיני בהמה והן: שור שה ועז, ושבעה מיני חיה...". מכאן יש ללמוד שאין בעולם בהמה טהורה שאיננה בכלל שור או כשב או עז. ומכיוון שכבש המרינו מעלה גרה ומפריס פרסה שסועה, וברור

הבר... ובעת בראם ה' היו קריאים, והאדם לקחם לביתו והכניעם לתשמישו, וע"י האדם נשתנה טבעם ותוארם ומחיתם" (וכן שם א, ח). לפי דבריו על אווז הבר, שהוא כלאיים באווז כאמור, יוצא שאפילו צאצא של בע"ח מסוים עשוי להיחשב כמין שונה אם השתנה לגמרי. ואע"פ שקיי"ל שטמא הנולד מן הטהור טהור (יו"ד סי' עט סע' ב), מסתבר שכאשר הפך לאוכלוסיה גדולה ונפרדת קיבל שם אחר, וכן משמע באור החיים ויקרא יא, ז. הסברה שכבש הבית נולד מכבש הבר מופיעה כבר בספר 'תולדות הארץ' (ורשה תר"א, ח"א עמ' עו), וראה בראש חלק ב הסכמת המלבי"ם משנת תר"ב. ד. אורך התהליך שמציעים החוקרים לגבי הכבשים, כמה אלפי שנים יותר מה' אלפים ותשע"ט, אינו מחייב לשלול את התיאור, אלא לכל היותר את משך זמנו, שהוא גם החלק היותר ספקולטיבי במחקר על פי חישובי הסתברויות. וכידוע נאמרו ביאורים שונים בפרשנות התורה ליישוב קביעות המדע עם פסוקי התורה (עיין אנציקלופדיה הלכתית רפואית ח"א, מבוא ד: תורת הבריאה ותיאוריית ההתפתחות עמ' 216 ובהפניות שם). ה. הרב בן מאיר (הערה 3) מקבל את דברי המדענים על תהליך ההתפתחות ואורכו. מכל מקום, הוא קובע ש"ששת ימי בראשית", שהוזכרו בבכורות יז, א לעניין הלכה הם התקופה שעליה בחרה התורה לספר, דהיינו לפני ה'תשע"ט שנים. ומכיוון שלפני ה'תשע"ט שנים כבר היו שני מיני כבשים, בעלי אליה וחסרי אליה, הרי הם לעניין הלכה שני מינים שונים. לענ"ד אלו דברי נביאות. אם באים ליישב את טענות המדע בפסוקי התורה, סביר יותר לפרש כל "יום" בששת ימי בראשית כתקופה ארוכה מאוד, וממילא ה"יום השישי" שבו נבראו הבהמות עשוי כבר לכלול את נקודת הזמן שעליה מדבר המחקר, ונמצא שבעל האליה וחסר האליה נולדו זה מזה. ו. אמנם היה מקום להשיב שהתורה מתחשבת רק בסדר ההולדה הרגיל ולא במוטציות נדירות, ולכן כאשר לפנינו שני מינים שאינם נולדים זה מזה בסדר הרגיל הרי הם שני מינים. אך עדיין נשאל: מדוע לא נאמר שאלו שני מיני כבשים, ולמה לנו לומר שיש בעולם רק מין כבש אחד? ומדוע שני צבעים חשובים כמין אחד?

שאינו מין חיה, וגם אינו שור ואינו עז (וכפי שהרחיב בסימניהם ב'מסורת וסימני טהרה' עמ' שד-שי), על כורחך הרי זה כבש. וזו סברתו הפשוטה של בעל שבט הלוי (ח"ח סי' רלו): "דכיון דאין בתורה אלא שלושה מיני בהמה טהורים דהיינו כבשים ועזים ובקר, ואנו רואים במין כבש זה כל סימני כבשים בגדולן ובצמרם וכו', אם כן בודאי שייכים יותר לסוג הכבש... כיון דודאי לא ממין חיות טהורות הם"²⁵.

החשש מהכלאה

הנימוקים הנ"ל מתמודדים עם הטענה שהכבש חסר האליה הוא מין שונה ונפרד לחלוטין מהכבש מששת ימי בראשית. אולם קיימת טענה אחרת, שמתאיור התורה את הכבש כבעל אליה יש ללמוד שחסר האליה לא היה קיים כלל בימי בראשית, ואם כן מתעורר החשש שהוא בן כלאיים של כבש ובעל חיים אחר, שיש אומרים שצמרו פסול²⁶. אמנם בעלמא אין חוששים שבעל חיים הנמצא לפנינו הוא כלאיים, מכיוון שהדבר אינו שכיח (כמ"ש הכרתי ופילתי סי' פ ס"ק ה), אולם כאשר ישנה ראייה לכאורה שהוא השתנה מאבותיו הרי זה ספק כלאיים.

לענ"ד גם חשש זה אינו מבוסס. ראשית, מבחינה מציאותית החשש מופרך לגמרי. גם בימינו לא ניתן להכליא בהמה עם חיה או כבש עם עז. בעדרי צאן מעורבים עלולה להיווצר הרבעה של תייש וכבשה, אך בדרך כלל הריון זה לא ישרוד ואין צריך

25 ראיתי מי שכתב לדחות, שאולי הוא אחד מהחיות הכתובות בתורה, איל וצבי וכו', כדרך שדוחה הגמרא לגבי עיזי דבאלא. לענ"ד סברה זו מופרכת: עיזי דבאלא נחשבו למסקנה כחיות מפני שהשם "באלא", בר, מלמד עליהן שחיות הן (פסקי רי"ד חולין פ, א וראש יוסף שם), וכן מפני שיש להן סימני חיה (הרב הרצוג, פסקים וכתבים ח"ד עמ' סג, ועיין אהלי יהודה הל' מאכ"א פ"א ה"ח שלא יכלו לעמוד על קרניהן, האם הן חדודות וכרוכות). אולם לכבש מרינו אין כל סימן חיובי בשמו וצורתו שישייך אותו לחיה. אדרבה, קרניו הן כשל כבש ואינן מתאימות לסימני החיה בחולין נט, א לרוב שיטות הראשונים, ועמד על כך ב'מסורת וסימני טהרה' עמ' שב. כידוע אין סומכים על סימנים אלו כיום (ש"ך י"ד סי' פ ס"ק א), אולם הדמיון בין כבש המרינו לבין הכבשים בעלי האליה גדול לאין ערוך מדמיונו לכל חיה ידועה, ולא מסתבר להכליל את כבש המרינו באחת החיות חסרות הצמר ללא כל ראייה חיובית המקשרת אותו לחיות. גם גידולו עדרים עדרים על ידי אדם מצביע על הגדרתו כבהמה ולא כחיה, עיין ראב"ע בבראשית א, כד ותוס' נזיר לה, א ד"ה וליף, ושנות אליהו כלאיים פ"ח מ"ו, וכן משמע בחולין פ, א: "מין בהמה היא, ושל בית דושאי היו מגדלין מהן עדרים עדרים", שגידולם הוא ראייה להיותם בהמה, וכפי שהאריך בפסקי הרי"ד שם וכן משמע בר"ש בביכורים פ"ב מ"ח, ועיין בירושלמי בכלאיים פ"ח ה"ד הנ"ל הערה 19. (קראתי גם טענה שכבש מרינו מזנק יותר מהמקובל אצל כבשים אחרים, אולם ד"ר משה רענן מסר לי שהוא מפורסם דווקא ככבש נוח ושקט).

26 כך מצדד בשו"ת תשובות והנהגות ח"ו סי' ב ובהרחבה בישועות כהן הנ"ל הערה 3, וראה לעיל הערה 6.

לומר שלא יגדל עדרים. כמו כן, עד כה כל הפיתוח הגנטי בכבשים שהגיעו לחקלאות (למעט חיות מעבדה) נעשה על טהרת ההכלאות והסלקציה בין כבשים, כלים שהיו ידועים גם לאבותינו, ולא בהנדסה גנטית²⁷. לפיכך אין כל יסוד לחשוש שהכבשים שבימינו גרועים יותר מבעבר.

הלכתית, אם נחוש שהכבשים חסרי האליה אינם 'כבשים', עלינו לחוש לכל שינוי בין זני הכבשים שמא אחד מהם הוא כבש "טהור" והשני בן כלאיים (אלא שלגבי בעלי האליה וחסרי האליה אנו יודעים מיהו הכבש ה'אמיתי', מה שאין כן בשינויים אחרים). והרי ידועים כיום מאות זני כבשים, ואם נניח שרק אחד מהם הוא המקורי והשאר בני כלאיים לא נמצא ידונו ורגלינו בבית המדרש. הייתכן לומר שכל הזנים הללו נוצרו בימינו, ואבותינו הכירו רק זן אחד ויחיד של כבשים, ורק עליו דיברו בהלכות כלאיים וציצית? אין זה עולה על הדעת.

גם בתורה רואים שהיו כבשים שונים בצבעם בעדרו של יעקב אבינו, ואם כן ממה נפשך: או שמתחילה נברא כבש אחד וממנו נוצרו כבשים שונים בתהליכים שונים ואעפ"כ כולם "כבש טהור"; או שנבראו מתחילה מיני כבשים שונים וכולם נקראו "כבש". ומצאנו שעיזי דבאלא כשרות לגבי מזבח, משום שבתורה נמנו רק עשרה מינים, כאמור, ולא חששו שמא הם בני כלאיים. וכן מבואר בבכורות יז, א שכבשים שצמרם קשה פטורים מראשית הגז מדרשה מיוחדת מ"ומגז כבשי יתחמם" (איוב לא, כ), ולא נאמר שהפסוק באיוב מלמד שסתם כבשים יש להם צמר רך וממילא הצמר הקשה עושה אותם ספק כלאיים²⁸. ואם נבוא לחוש לכלאיים רק בשינויים הנובעים מהבדל גנטי, יקשה כנ"ל מההבדל בין בעלי קרניים לחסרי קרניים, שהוכשרו למזבח (בכורות מד, א) ללא חשש שמא הם כלאיים²⁹.

27 מפי ד"ר גוטויין. על אפשרות ההכלאה בין כבש לעז ראה גם במאמרו של ד"ר רענן בפורטל הדף היומי, ב"ק עז, ב.

28 וראה בחזו"א הל' בכור בהמה טהורה, שכבשים שצמרם קשה הרי הוא כשר לבגדי כהונה. גם הראב"ד בהל' ביכורים פ"י ה"ז שנקט שכוי הבא מבהמה וחיה צמרו קשה, לא כתב שזהו סימן להיותו כלאיים.

29 יש שהעלו חשש מיוחד מהכלאה בכבש הבר, על פי ההנחה שהוא איל הבר שהוזכר בחולין פ, א, ודעת תוס' שם ד"ה זה שהוא חיה. הנחה זו מסתמכת על קשר גנטי בין כל זני הכבשים כיום (לרבות בעלי האליה!) לבין המופלון האירופאי, כבש בר, בצירוף הסברה שכבש הבר הוא איל הבר שבגמרא. אולם קביעה זו, אם נכונה היא ותוצאתה ההלכתית היא שכביכול אין לנו כבשים בעולם כלל, משמעה שכאילו כל הכבשים ה"טהורים" נכחדו חלילה מן העולם, דבר שאין בו כל היגיון, ואין צריך לומר שהוא מנוגד לדברי הנביאים על קיום כבשים לעתיד לבוא (ישעיהו יא, ו; יחזקאל מו, ד). על כורחנו אחת מן השתיים: או שאחת הקביעות העובדתיות הנ"ל אינה מהימנה, או שנצטרך לומר שאיל הבר הוא בהמה (עיין לב אריה בחולין פ, א בדעת תנא קמא בחולין שם).

מציאות כבשים חסרי אליה בקהילות ישראל

אמנם לענ"ד האמת היא שכל הדיון בסברות הנ"ל הוא למותר, מפני ששאלה זו הוכרעה למעשה על ידי כלל ישראל וכל רבותינו מזה דורות רבים. על פי הידוע בבירור במחקר הזואולוגי וההיסטורי זן המרינו נפוץ בספרד לפחות החל מהמאה ה-12 למניינם, וצמרו המשובח הגיע ממנה לארצות רבות (אם כי, בתקופות מסוימות היה איסור להוציא את הכבשים עצמם מספרד, על מנת לשמור את המונופול על צמר זה). דוגמה לתפוצת הצמר הספרדי המשובח נמצאת בראב"ד (בעלי הנפש, שער הטבילה, ג): "כאותן אבנטין של צמר שבאין מספרד". אם כן, רבותינו הראשונים שחיו בספרד בתקופה זו, הכירו את הכבשים הללו ללא ספק³⁰. מעניין לציין את דברי הרמב"ן (בראשית ל, לב) ש"רוב הכשבים שחורים"³¹. הדבר מתאים לידוע על הכבשים בספרד בעת העתיקה שהיו שחורים (כמתואר כבר ע"י ההיסטוריון הרומאי סטראבו במאה ה-1 לפה"ס למניינם). כבשים אלו, יחד עם כבשים שהובאו מאיטליה ואפריקה לספרד, יצרו את כבשי המרינו הלבנים בתהליך של הכלאה³².

רבותינו הכירו את ההבדלים בין הכבשים בספרד ואירופה בכלל לבין אלו שבארצות המזרח. המשנה (שבת פ"ה מ"ד) מתארת כבשים בוגרים בעלי אליה גדולה, שנזקקה לעגלת הובלה כדי שלא תיזק, והפרשנים בני אירופה מסבירים ללומד, שלא מודע לקיומם של כבשים כאלה, מה פשר הדבר. כך לשון הרמב"ם (שמוצאו מספרד) בפירושו למשנה: "ויש מין כבשים שיש להן אליה גדולה מאוד, כאותן הכבשים המצויים במצרים שיש להן אליות כחלק גדול מגופן". אם כי, אפשר לטעון שגם שאר הכבשים שהכיר היו בעלי אליה, אך לא גדולה עד כדי כך; ואכן, קיימים תיאורים של עגלות נשיאה לאליות ענק³³. יותר ברור הדבר מלשון רש"י (שבת נד, ב ד"ה עגלה): "שראש זנב אותן האילים רחב כמין כר קטן, ואין בו עצם אלא שומן, ועב וכבד, וכשנגרר לארץ נשרט ונשחת". ברור מתיאורו שבמקום מגוריו לא היו כבשים שזנבם

30 דוגמה בדברי השואל בשו"ת הריב"ש סי' שו: "לעומדים בכרך כמו היום בבלנסיאה, שהצמר מביאין שם החמרים מכל עבר ופינה".

31 בניגוד, לכאורה, לדברי חז"ל (שבת עז, ב ומנחות ג, א) שהכבשים לבנים בדרך כלל, וכך משמע בתנ"ך בכמה מקומות (ישעיה א, יח; יחזקאל כז, יח; תהלים קמז, טז; שיר השירים ו, ו).

32 מפי ד"ר גוטויין. הרד"ק בבראשית שם מדבר על כבשים שרק ראשם וגורנם שחור, וידוע גם על קיומם של כאלה באותה תקופה.

33 ההיסטוריון היווני הרודוטוס מתאר כבשים בעבר הירדן שלהם "אליות ארוכות, לא פחות משלוש אמות" ולהן עגלות כאלה (כתבי הרודוטוס, ספר שלישי פסקה 113, תרגום א' שור, ירושלים תרצ"ה; מובא אצל גוטויין, עמ' 5, ושם ציור מהמאה ה-17 של כבש עם עגלה כזו, וראה ציור אחר ב'סיני' יא עמ' ש). הדברים מתאימים לנאמר בתורה (במדבר לב, א) ובחז"ל (מנחות פז, א) על שבח המקנה מעבר הירדן.

כה רחב ושומני³⁴. ובפסקי הריא"ז (איטליה) בשבת שם: "שיש מקומות שהאליה של אילים היא שמנה וכבדה ביותר". ובשער השמים לר' גרשון ב"ר שלמה (פרובנס, מאמר רביעי פרק א עמ' 33): "שנמצא בכבשים שהם מעבר לים שזנבותם רחבות ושמותן מאוד". ושם פרק ב (עמ' 34): "ויש להם צמר במקצת המקומות החמים צמר עב ובמקצת המקומות הקרים הצמר דק" (ועי"ש פרטים נוספים על זני הכבשים, והשוואה בין הצמר בקטלוגיה לזה שבמקומו). כבשים חסרי אליה מופיעים בכתבי יד עבריים קדומים מימי הראשונים³⁵.

פרשני המקרא ציינו זאת במפורש לגבי הכללת האליה באימורים. לשון ראב"ע (ויקרא ג, יב): "ובבן בקר לא הזכיר האליה כי אם בכבש, כי האליה בעז ובשור קטנה, ועוד כי הכבשים שהן בארץ ישראל יש להם אליה גדולה, וזה דבר ידוע" (וכן ברלב"ג, ויקרא א, ז מהדו' מעליות עמ' 214, 216). ובר"י אברבנאל (ויקרא ג): "שהוסיף באימורי הכבשים... האליה, והיה זה לפי שרובו חלב כמו שנמצא בכבשים שבארץ המזרח, אך שור ועז אין חלב באלייתם". האברבנאל גם היה מודע לאיכותו הירודה של הצמר המזרחי, וכתב (שמות כה): "שבארץ מצרים וגם בשאר ארצות המזרח צמר העזים הוא משובח מאד וצמר הרחלים הוא פחות ונבזה".

העיסוק בצמר המרינו ובזנים נוספים חסרי אליה היה נחלת יהודים, לא רק כצרכנים אלא גם כיצרנים וסוחרים. מגורשי ספרד הביאו עמם את הידע ופיתחו את עיבוד הצמר במקומות אליהם הגיעו. העיר צפת בימי רבי יוסף קארו הייתה מרכז חשוב לייבוא ועיבוד צמר מסלוניקי, וקו הספינות הקבוע מסלוניקי לצידון ומשם לצפת תרם כמות נכבדת של שאלות בדיני ממונות שהעסיקו את גדולי הפוסקים. על היקף הסחר בצמר עמד שמואל אביצור במאמרו: 'צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה ה-16, ח"א סי' רמה) שדן על חובת העלייה לארץ "בזמננו זה, לבוא מתוגרמה [=טורקיה] דרך ים בספינת הצמר, כמו שרגילים בכל שנה לבוא"³⁶. אביצור מציין (ספונות ו עמ' נה) שמות של שני זנים בעלי צמר רך למחצה שהיו נפוצים באזור הבלקן שבשליטה טורקית, האחד רוסי והשני הונגרי, ובהם כנראה התנהל הסחר.

34 התיאור של שומן ללא עצם אינו מתאים לאליות הארוכות המוכרות כיום, שבהן חוליות זנב רבות. רש"י במקומות נוספים מבאר את האליה השמנה כדבר שיש בו חידוש לומד, עיין ר"ה יז, א ד"ה אליה ויומא פג, ב ד"ה אליה. מאידך, רש"י על המשנה בשבת פ"ב מ"א, שדנה על הדלקה באליה, לא מבאר כיצד מדליקים בה. גם בפסחים ג, ב, בענין אליית הפסח שהיא "משופרי שופרי" לא הסביר רש"י את ייחודה. נראה, אפוא, שבצרפת היו אליות כבשים בעלות שומן, אך לא גדולות וכבדות.

35 ראה 'כתבי יד עבריים מצוירים' מאת בצלאל נרקיס, עמ' 53, 122.

36 ראה גם בשו"ת המב"ט ח"ב סי' קלו וסי' קעב וח"ג סי' קג, ובשו"ת מהר"ם גלאנטי סי' מג.

זנים אלו ידועים כבעלי זנב דק וחסרי אליה שומנית (כפי שמסר לי ד"ר משה רענן). על דון יוסף נשיא (טבריה, שכ"ה) מסופר (עמק הבכא, מהד' ירושלים תשנ"ג עמ' 169): "וגם צמר ציווה להביא מספרד לעשות בגדים כאשר יעשו בוונציה", כלומר, לייבא צמר מרינו או כבשי מרינו (שלמה רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה, ח"ב עמ' 211). במאות השנים האחרונות באירופה, אין ספק שרוב הצמר היה מגזעים חסרי אליה³⁷. כך, לדוגמה, בספר 'תולדות הארץ' (ורשה תר"א, ח"א עמ' עו-עז): "כבשי ענגלאנד (אנגליה) הם חסרי קרנים וטובים בצמרם מאשר אתנו. כבשי ספרד, מערינא (מרינו)... נעלים בצמרם הטוב... ולמען היטב תאר הכבשים יביאו למו הנוקדים אילי ספרד וענגלאנד, ואז תבנה הכבשה גם היא בילדים רכי הצמר כמוהם". "יש ארצות אשר לכבשיהם אליות שמנות מאד"...

באשר לארץ ישראל בתקופת המשנה, לא מצאתי מקור כתוב לקיומם של כבשים חסרי אליה. מכל מקום, רגליים לדבר שאכן היו כאלה, מאחר שבממצאים ארכאולוגיים מתקופה זו נראים ציורי כבשים, וחלק לא מבוטל מהם הם בעלי זנב דק (גוטוין, עמ' 19-18, וטבלה מסכמת בעמ' 30)³⁸. מדובר בעיקר בתיאורי הטלה בפסיפסים של גלגל המזלות, גם בבתי כנסת.

המשמעות ההלכתית של התיאור ההיסטורי

לאור הידוע על שכיחות צמר הכבשים חסרי האליה, כאשר אנו באים לדון בו כיום עלינו לשאול תחילה כיצד התייחסו אליו אבותינו וחכמינו בהלכות כלאיים וציצית. עיון בשולחן ערוך ונושאי כליו ובשו"תים לדורותיהם אינו מותיר מקום לספק: השאלה לא עלתה כלל לדיון, והצמר נחשב כצמר כבשים לכל עניין. מי שיחפש בתשובות ראשונים ואחרונים את הביטוי "כבש שלנו", "צמר שלנו" או "צמר דידן", כביטוי מתבקש לדיון על אפיונו, לא ימצא אותו כלל. ומאחר שגדולי הדורות הכירו כבש חסר אליה, ומעולם לא דנו על גדרו, הרי שאחת מן השתיים: או שהיה פשוט להם שזהו כבש וצמר לכל דבר; או שהיה פשוט להם ההיפך. ולענ"ד ברור שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, שכן בתשובות העוסקות בדיני ממונות נקרא שמו "צמר".

37 גוטוין (עמ' 16) מסביר את שכיחותם של הכבשים חסרי האליה באירופה: לאלה יש יתרון בשומנה הרב והמרוכז, ומאידיך היא מפריעה לתפקוד הכבש מבחינות שונות (בהקשר זה יצוין שהאליה אינה מגדילה את הכמות הכללית של השומן בגוף אלא רק משנה את פיזורו). באירופה המקור הזמין לשומן מן החי היה החזיר, ולכן הועדפו הכבשים חסרי האליה, ואילו במזרח הקדום הכבש היה המקור העיקרי לשומן מן החי, ולכן העדיפו לטפח את כבשי האליה (עבור הרועה היהודי הייתה לכך חשיבות מיוחדת, כי חלב האליה כשר לאכילה).

38 גוטוין שם מקטלג גם בעלי זנב עבה כ"חסרי אליה", והסביר לי שכך הוא מגדיר זנב שומני שפיזור השומן בו אחיד לאורך הזנב. לעניין הדיון כאן החשבתי את הללו כבעלי אליה.

היעלה על הדעת שמי שהיה נודר מן הכבש ומן הצמר באירופה בימי הביניים היה מותר בצמר זה? ואם בלשון העם קראוהו "צמר", ברי שהיה על הפוסקים לבאר שאין זה צמר במובן ההלכתי, ולדון האם לאוסרו בכלאים מדרבנן, כפי שדנו על הקנבוס. דוגמה בולטת לכך בלשון הרמב"ן (בכורות יא ע"ב) על החשש מ"נדמה": "ודוקא דמוחזק שנוי בדריה, אבל לא איתחזק מיחש ודאי לא חיישינן דלמא הוה בהו שינוי, דאם כן צמר לתכלת לעולם לא משכחת לה, אלא כולהו בהמות במינן יולדות". מהרב ארלה הראל שמעתי שהרמב"ן הכיר את המרינו, כאמור, ולא טרח לציין שהוא "נדמה", ושחוסר האליה מערער על החזקה ש"כולהו בהמות במינן יולדות".

כך נראה בעליל גם מלשון הרמב"ם. לא מצאתי בשום מקום שבו הגדיר הרמב"ם ש"צמר" הוא צמר הרחלים בלבד. בהל' כלאים פ"י ה"א כתב: "אין אסור בכלאי בגדים אלא צמר ופשתן בלבד. ויש בכרכי הים כמו צמר שגדל על האבנים שבים... ואסור עם הפשתן מפני מראית העין שהוא דומה לצמר רחלים". רק בסיפא הבהיר בעקיפין ש"צמר" שברישא הוא צמר רחלים, וכן בהל' ו, שם כתב שבצמר גמלים אין כלאיים. כיו"ב בהל' טומאת צרעת פ"ג, בהל' א כתב שטומאת נגעי בגדים נאמרה רק בצמר ופשתים, ללא פירוט, ובהל' ג כתב דין תערובת גמלים ורחלים. בהל' ציצית ובהל' כלי המקדש לא כתב כלל ש"צמר" הוא צמר רחלים דווקא³⁹. רק בעניין ראשית הגז (הל' ביכורים פ"י ה"ד) ציין הרמב"ם (בעקבות המשנה בחולין פ"א מ"א) שמדובר בצמר כבשים דווקא, מפני שבתורה לא נאמר שם "צמר" כלל. נראה שבשאר המקומות הרמב"ם לא טרח לציין זאת מפני פשטות הדבר, שאין "צמר" בפי העם אלא צמר רחלים. ממילא, אם בפי העם בימי הרמב"ם גם צמר המרינו נקרא "צמר", אין ספק שהרמב"ם הכשיר גם אותו לכל דיני התורה.

גם אילו נניח שהיה פשוט לכל רבותינו שאין זה צמר כלל, ולא הוצרכו לדון בו מרוב פשטות הדבר, הרי שכיחותו הרבה צריכה הייתה להוליד שאלות מה דינו של ספק צמר, דהיינו, סיבים הנראים כצמר לכל דבר ויש לחוש שלהלכה אינם צמר. ברם, למיטב ידיעתי אין בהלכה שום דיון על "ספק צמר", ופירוש הדבר שהפוסקים לא הכירו כלל סיבים שנראים כצמר ויש מקום להתלבט האם הם אכן צמר⁴⁰.

הראיה איננה רק משתיקת הפוסקים. מתשובות הרשב"א (ספרד, המאה ה-13)

39 בפרט הדבר בולט בהל' כלה"מ פ"ח הל' יב-יג, שם הגדיר את התכלת והארגמן ותולעת השני האמורים בכל מקום שהם דווקא בצמר, ולא ציין שהוא צמר רחלים. בהל' ציצית פ"ב ה"א הזכיר אמנם דין רחל בת עז, אך אינו מוכיח שרק צמר רחלים בכלל, כי צמר זה גרע מפני שהשתנה.

40 גם לעניין פדיון פטר חמור בשה, שאינו כשר בכלאיים (יו"ד ס"ו שכא סע' ב, ומשמע מהשוואה לסע' ג שאף בדיעבד אינו פדוי, ועיין דרך אמונה הל' ביכורים פרק יב ס"ק מח), לא מצאנו דיון האם כבש פלוני נחשב כשה או לא. ועניין זה חמור מציצית, כי יש חשש לאיסור דאורייתא בקום ועשה בהנאה מפטר החמור.

העוסקות בהלכות כלאיים נראה בבירור שהחשיב את הצמר המקומי כצמר דאורייתא (למשל בשו"ת הרשב"א ח"א סי' שס), ומסתבר שהוא כלל בו גם את צמר כבשי המרינו שהיו נפוצים אז בספרד. דוגמה להחשבת הצמר הספרדי כצמר מופיעה בספר 'המנהיג' (פרובנס, סוף האלף השישי, הל' ציצית עמ' תרמט): "יש לי ראייה לאסור הכרים והכסתות של טליטלה [=טולדו] ושאר ספרד... שהם כלאיים בודאי בלי ספק". גם התשב"ץ (ח"ב סי' ד) דן על הצמר במיורקה ומנורקה (איים השייכים לספרד). השואל סבר שאין בו שעטנו מפני שזהו צמר שנוסף לו שם לוואי, והתשב"ץ דוחה דבריו מכל וכל, ומבאר שמאחר שזהו הצמר הכתוב בתורה אין שום נפ"מ בשינוי שמו לאחר מתן תורה.

בדומה לכך כתב הר"ש (כלאים פ"ט מ"ז): "צריך להיזהר כשאדם נותן בגדי צמר לאומן שלא יתפור בחוטי פשתן... ויש לסמוך במקומו להתיר לפי שהפשתן ביוקר מן הקנבוס... אבל בארץ אנגלי"טירא ובנורמנדי"אה שאין הקנבוס מצוי להם אסור בלא בדיקה". הר"ש מתייחס בפשטות לצמר האנגלי כצמר, ולפי הידוע כיום הצמר האנגלי באותה תקופה היה מכבשים חסרי אליה⁴¹.

מתקופה מאוחרת יותר מצאנו שהיו גדולי תורה במזרח אירופה שהעדיפו לציצית צמר מטורקיה דווקא ("טערקישע טלית"). במקורות שדנים בכך לא מצאתי כלל שהוזכר החשש שמא הצמר המקומי אינו צמר. החשש הוא אך ורק לגבי הבגד שמא עירבו בו פשתן, או מינים אחרים שמבטלים ממנו דין בגד צמר החייב מדאורייתא⁴².

מקור אחד ויחיד שהטיל ספק בכשרות צמר כלשהו, בלי קשר למציאות או היעדר אליה, הוא בהגהות היעב"ץ על בכורות יז, א, שכתב: "כבשים שצמרן קשה - והוא מצוי בארץ הונגרין, שקורין אותו הצמר צאקי"ל ווא"ל, הוא ארוך ומשוך כשער של זנב הסוס⁴³, ונראה שצמר זה דינו כצמר דרחל בת עז שהולכין בו להחמיר ולא להקל". אלא שדבריו לא ברורים: בתחילה דימה את הצאקיל לצמר כבשים קשה, שנפטר רק מראשית הגז אבל בכל התורה דינו כצמר, ואילו בהמשך חשש בו לרחל בת עז, דהיינו שעל סמך ייחודו החשיבו כנדמה. ולכאורה מגמרא זו עצמה מוכח שהיות הצמר קשה אינו עילה מספקת לחוש לכך, ותמוה לומר שהיעב"ץ פירש שדרשת הגמרא

41 אנגליה באותה תקופה הייתה ספקית צמר חשובה, וידוע על שלושה זני כבשים שהיו המקור העיקרי לצמר: Cotswold, Ryeland, ו-Lincoln (על כך בספרה של איילין פאוור "The Wool Trade in English Medieval History", עמ' 15-17; תודתי לבחור אלישמע וולף נ"י, שסייע בידי באיתור החומר). לדברי המומחים שנועצתי בהם, ועל פי תמונות רבות שקיימות ברשת, זנים אלו חסרי אליה.

42 עיין ב'תוספת מעשה רב' לגר"א אות ד, אשל אברהם סי' טז, ושו"ת רד"ל סי' א.

43 השם "צאקיל" נדד בין זנים שונים, אחד מהם בעל צמר משובח, ואיני יודע לאיזה התכוון היעב"ץ. היעב"ץ מזכיר אותו גם בלחם שמים נגעים פ"א מ"א ובמגילת ספר פרק יט כצמר ארוך ולבן במיוחד.

מ"מגז כבשי יתחמם" (איוב לא, כ) מובנה שמה שאינו מחמם אינו בכלל כבש, כנגד פשטות הגמרא והראשונים. ומסתבר שחשש לו לנדמה בצירוף קשיותו ואריכותו כזנב הסוס, ובזה הוא שונה מכל צמר⁴⁴. מכל מקום, אין ללמוד מדברי היעב"ץ פקפוק כלשהו על צמרו הרך של המרינו, שאין בו כל דמיון לעז.

עלה בידינו שמנהג ישראל מזה דורות רבים להחשיב את צמר המרינו כצמר, וכן דעת כל הפוסקים, ראשונים ואחרונים, עד הפקפוקים שנשמעו לראשונה בדורנו⁴⁵.

ראיות להכשיר את הכבש לקרבן

אין בידינו לצערנו מנהג מקובל לעניין כשרות כבש המרינו לקרבן, מכל מקום בפשטות מה שנחשב "כבש" לעניין הלכות הצמר נחשב גם "כבש" לקרבן, כפי שנאמר בחולין פ, א הנ"ל: "הני עזי דבאלא כשרות לגבי מזבת. סבר לה כי הא דאמר ר' יצחק: עשר בהמות מנה הכתוב ותו לא. והני, מדלא קחשיב להו בהדי חיות, שמע מינה דעז ניהו". דהיינו, כל מה שעל כרחנו נכלל ב"עז" לעניין היתר אכילתו נכלל גם ב"עז" הכשרה לקרבן, והוא הדין לכבש.

אמנם בשבט הלוי (ח"ח סי' רלו הנ"ל), הגם שהכשיר את צמרו של המרינו הסתפק לגבי כשרותו לקרבן, וכתב סברה מחודשת, שאולי לעניין קדשים גדר ה"כבש" מצומצם יותר וכולל רק את בעלי האליה. הוא מסתמך על המלבי"ם (ויקרא אות קעח) שביאר שהצורה "כבש" נאמרה בתורה בדרך כלל בהנגדה למין אחר שהוזכר בסמוך לו, בקר או עזים, ואילו כשמילה זו באה בפני עצמה ולא לצד מין אחר היא באה להדגיש את חוזק הגוף וגודלו, ומכאן למדו בספרא (ויקרא נדבה פרק יח, ד) מ"אם כבש" לרבות את הפסח לאליה.

אך לענ"ד הדברים אינם מסתברים, מכמה פנים: גם לפי דרכו של המלבי"ם אין בתורה הגבלה שרק "כבש" כשר לקרבן, אלא שהשימוש במונח זה מלמד שכאשר מקריבים כבש יש להקריב את כל חוזקו ושומנו, היינו אלייתו. והרי לא דרשו מ"כבש" להוציא את חסרי האליה, אלא לרבות את האליה להקטרה. וכן מוכח מגוף הדרשה שם לרבות את הפסח לאליה, ומשמע שלעניין השלמים האמורים בפסוק אין כאן כל חידוש⁴⁶. ועוד, שאם לכל דיני התורה זהו כבש, אך הקפידה התורה שתהיה לו

44 הרב טביוביץ מציין לחזו"א (בכורות סי' יט סוף ס"ק ז), שכתב ששינוי מקצת ורובו דומה לאמו אינו בגדר "נדמה", ומשמע שלא כיעב"ץ.

45 וכך כתב בפשטות הרב שטרנבוך שליט"א (שו"ת תשובות והנהגות ח"ה סי' ז): "מה שחושש להחמיר בצמר שלנו בציצית היום, אתמהה! שהלוא כל בית ישראל נהגו בו כדן צמר". ואיני יודע מדוע בח"ו סי' ב, שם העלה שכדאי לחוש שאינו צמר, התעלם ממנהג ישראל.

46 מלבד זאת, לענ"ד הבחנתו של המלבי"ם בין "כבש" ל"כבש" אינה ברורה, ואדרבה, ההסבר שכתב

אליה, אין זה בגדר מין שונה, אלא תנאי מסוים בקרבן כמו פסול טריפה ובעל מום וכדומה, וממילא ראוי שתחול עליו קדושת בכורה, ואם כן המשנה בבכורות הייתה צריכה לומר מה דין הכבש חסר האליה, ולא מצאנו בחז"ל אלא דיון על אורך הזנב, אימתי נחשב בעל מום כשהזנב קצר מדי (בכורות מ, ב), ואילו עוביו לא נדון כלל (ולעניין אורך הזנב כתב בשבט הלוי שם שהפסול בזנב קצר מדי, שאין בו שלוש חוליות, הוא דווקא מפני שהוא חסר מהרגיל, מה שאין כן כשזוהי דרך הכבשים בארץ ואינו נראה חסר). ובשלמא אם בעל זנב דק אינו מין כבש כלל, ניתן לומר שלכן לא עסקו בו חז"ל; אך אם זהו דין מסוים בקדשים בוודאי הייתה המשנה צריכה לאומרו. גם ברמב"ם לא הוזכר בשום מקום שהגדרת ה"כבש", בכלל או בקדשים, היא כבש בעל האליה דווקא⁴⁷. ובבכורות לט, א מבואר שכאשר בהמה נולדה עם כליה אחת, או עכ"פ אם דרך בהמות להיוולד כך, היא כשרה לקרבן אע"פ שנאמר "ואת שתי הכליות" (ויקרא ג, ד)⁴⁸.

עוד ראייה מסוימת לכשרות לקרבן של כבש חסר אליה נמצאת בגמרא במנחות ג, א. לדעת רבי שמעון שם, כאשר אדם שוחט קרבן מסוים לשם קרבן אחר, והשקר שבמעשיו ניכר לרואים אותו, מחשבה זו אינה תופסת כלל, והקרבן מרצה לו. לאור זאת שואלת הגמרא: "שעיר ששחטו לשום אשם לירצי, דהאי צמר והאי שיער! אמרי: דיכרא אוכמא הוא". פירושו: כאשר שעיר זכר נשחט לשם אשם, שבא מן האילים, הרי זה שינוי ניכר, כי לשעיר יש שיער, ואילו לאשם צריך להיות צמר! ומשיבה הגמרא שיסברו שזהו איל שחור (ועי"ש ברש"י ותוס' והמיוחס לרשב"א). לכאורה תשובת הגמרא אינה מספקת, שהרי עדיין צריך להיות הבדל ניכר, שכן לשעיר אין אליה, ולאליל יש! ואמנם הגמ' אומרת לפני כן על קושיה מעין זו "בין זכרים לנקבות לאו אדעתייהו דאינשי", דהיינו שאינם מבחינים בין זכר לנקבה (רבנו גרשום); אך אם לא מדובר על בהמה מיניקה שעטיניה ניכרים אכן ההבחנה בין המינים דורשת עיון,

ש"כשב" נאמר בהגדה לבעל חיים אחר תקף גם לגבי הפסוק הנדון שם, "ואם מן הצאן קרבנו... אם כשב" (ויקרא ג, ו-ז) בניגוד ל"ואם עז" (שם יב). הראשונים (רש"י בפסחים צו, ב ד"ה כשב ומפרשי הספרא) ביארו את הלימוד בדרכים אחרות, ועל ההבדל בין "כבש" ל"כשב" ראה העמק דבר ויקרא א, י.

47 בפרט הדבר בולט בהל' מעה"ק פ"א, שם הגדיר מונחים שונים ובכללם את הכבש והאיל מבחינת הגיל, ולא הגדיר את מינם, וראה גם הל' ביכורים פ"ב ה"ח.

48 עיין רש"י ד"ה אין בריה באחת וחזו"א בכורות ס"י כה ס"ק ט. ע"פ ר' חייא בר יוסף שם דין זה זקוק לגזרה"כ מיוחדת מ"יסירנה", ואילו לפי ר' יוחנן במסקנת הגמרא, שנצרכה לומר "דכו"ע אין בריה באחת", נראה שאילו במציאות הייתה בריה כזו היה זה דין פשוט אף בלא פסוק, ו"יסירנה" בא ללמד רק על כליה שנחסרה אחרי קבלת הדם (ועל החידוש בזה עיין בעשירית האפה על הספרא ויקרא נדבה פרשתא יד, ט).

ואילו ההבדל בין איל בעל אליה לשעיר חסר אליה צריך להיות ברור ובלוט. משמע מכאן, אפוא, שמדובר על כבש חסר אליה הנראה כעז, ואף הוא כשר לקרבן⁴⁹.

סיכום

התורה מתארת את הכבש לקרבן כבעל אליה. לעומת זאת הצמר הנפוץ כיום, בפרט לצורך ייצור ציציות וטליתות, הוא מכבש מרינו שהוא חסר אליה ובעל זנב דק. מכאן התעוררה בעשרות השנים האחרונות השאלה שמא כבשים אלו אינם "כבש", או שמא הם בני כלאיים ו"נדמה", ואם כן צמרם אינו צמר להלכות שונות: כלאים, ציצית, ועוד. במאמר זה הובאו הוכחות לכך שאין כל יסוד להוציא את כבשי המרינו מכלל "כבש". חז"ל הגדירו מין כשונה מחברו רק אם יש הבדל גדול ובלט בצורתם (תפארת ישראל), הבדל שיש לשקול אותו באופן יחסי לצדדי הדמיון, ובמובן זה ברי שההבדל בין מיני הכבשים באלייתם בטל לעומת הדמיון הרב ביניהם. וכך מוכח מהגמרא בחולין, שכל בהמה שבעולם שמעלת גרה ומפרסת פרסה שסועה צריכה להיחשב כשור או עז או כבש, ולא כמין בפני עצמו.

לדעת האגרות משה הקריטריון האם שני זנים נחשבים כמין אחד או שניים הוא האם הם היו יכולים להיוולד זה מזה והשינוי ביניהם נוצר עקב שינוי סביבתי, או לא. לפי קריטריון זה יוצא לכאורה שהכבשים חסרי האליה הם מין בפני עצמו, שכן ההבדל בינם לבין בעלי האליה הוא גנטי ולא ניתן לשינוי סביבתי. אולם לענ"ד קשה להניח שחז"ל השתמשו בקריטריון זה, ומדברי הגמרא והמפרשים יוצא שכבר מימי בראשית נכללו זנים שונים תחת שם כללי אחד. באשר לחשש מכלאיים, במציאות הוא לא מעשי, ומלבד זאת מדברי חז"ל והפוסקים מתבאר שהבדלים בין זנים אינם עילה לחשש זה. יתר על כן, לאמיתו של דבר אין כל מקום להתעוררות הדיון בימינו על כשרותו של צמר זה. צמר המרינו והדומים לו ידועים בעולם היהודי לפחות מתקופת הראשונים, ומכל הפוסקים עולה בברור שהחשיבו אותו כצמר לכל דבר.

לעניין כשרות כבש זה לקרבן, שבט הלוי הסתפק שמא הוא פסול אע"פ שלשאר דיני התורה דינו ככבש, וזאת משום שבקדשים הטילה התורה תנאי מיוחד שיהיה "כשב", ביטוי שלדעת המלבי"ם מציין את האליה. לענ"ד סברה זו מוקשית, ופשטות דברי חז"ל שגם כבש בעל זנב דק כשר לקרבן. לכל היותר יש לכבש זה עדיפות משום "ומבחר נדריך", אם אינו גרוע יותר מבחינות אחרות.

49 אך העיר לי ד"ר גוטוין שלכאורה קיים סימן מובהק להבחין בין כבש לעז, שזנב העז פונה כלפי מעלה וזנב הכבש כלפי מטה, וצ"ע.